

Izvorni znanstveni rad (Original scientific paper)

726.8:28(497.6 Tešanj)"15"

929 Gazi Ferhad-beg

929 Halifa Mula Hasan

MIRZA HASAN ĆEMAN

O jednom mezaru u Ferhad-begovoj džamiji u Tešnju

Abstrakt: Autor raspravlja o mogućoj atribuciji jednog nadgrobnog obilježja u *haremu* Ferhadija džamije u Tešnju ličnosti Ferhad-begova *bajraktara*. Mjesno usmeno predanje Tešnja jedno nadgrobno obilježje veže za navedenu ličnost. Također, autor analizira mogućnosti da se ličnost Ferhad-begova *bajraktara* poistovijeti (identificira) s ličnošću Halife Mula Hasana kojega Ferhad-begova *vakufnama* (iz 16. st.) potvrđuje kao *muteveliju* Ferhad-Begova *vakufa*.

Ključne riječi: Tešanj, Ferhad-beg, Ferhad-begova *vakufnama*, Mula Mustafa, Halifa Mula Hasan, Đoko Mazalić, *nišani*.

Abstract: The author discusses the possible attribution of a tombstone in the graveyard of the Ferhadija mosque in Tešanj to Ferhad-bey's flag bearer. The local oral tradition of Tešanj connects one tombstone to this person. Also, the author analyses the possibility of identifying and equating of Ferhad-bey's flag bearer with Caliph Mulla Hasan who is confirmed as a mutawalli of Ferhad-bey's waqf in a charter from the 16th century.

Key words: Tešanj, Ferhad-bey, Ferhad-bey's waqf charter, Mulla Mustafa, Caliph Mulla Hasan, Đoko Mazalić, tombstones, nadgrobna obilježja, nišan.

Istraživač bosanske i hercegovačke povijesti, kulture i umjetnosti Đoko Mazalić u svome radu o Tešnju donosi jedan veoma zanimljiv podatak; "*U haremu [Ferhadija] džamije ističu (se) dva nadgrobna spomenika: osnivača i tobož njegovog barjaktara. Sa umjetničkog i estetskog gledišta ljepši je spomenik ovoga potonjeg iako je rađen od jeftinijeg materijala (muljika). Sarkofag je u obliku sanduka s lijepo izrezanim kordonom po vrhu, podignut je na podnožju od tri stepenice. I nišani su jednostavni no skladno se odnose po veličini i obliku prema sarkofagu, što nije slučaj sa Ferhat-begovim sarkofagom.*"¹

¹ Đoko Mazalić, „Tešanj“. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* N.S. 8(1953), 289-302, posebno 300, Sarajevo. Vidj. i Mehmed Mujezinović, „Konzervacija nadgrobnog spomenika Ferhada, sina Skenderova u Tešnju“. *Naše starine* 6 (1959), 247-249, Sarajevo; Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine* II, Sarajevo, 1982, 252-253.

Ovu zabilješku Đoko Mazalić je sačinio tokom svoje posjete Tešnju neposredno poslije Drugog svjetskog rata ili, možda, čak i nešto ranije. Zabilješka o tome da je ovdje ukopan “*bajraktar*” osnivača *džamije* nastala je na temelju mjesnog usmenog predanja kojeg Mazalić jasno ne označava kao precizan izvor, ali koje je, kao što je vidljivo iz cijelog članka, zabilježio. Naime, Mazalić ne navodi ličnosti iz Tešnja od kojih je dobio ove podatke. Zanimljiv je i njegov komentar unutar teksta u kojem kada govori o dva nadgrobna spomenika u *haremu* Ferhadija *džamije* u Tešnju kaže da su to spomenici “*osnivača i tobož njegovog barjaktara*.” Time kao da je Mazalić izrazio određenu sumnju u spomenuto usmeno predanje Tešnja. (Vidj. sl. 1)

Sl. 1. Nadgrobno obilježje Ferhad-begovog “*bajraktara*” (?).
U pozadini Ferhad-begovo nadgrobno obilježje.

Bilo bi dobro istražiti u lokalnom predanju Tešnja, ako za to već nije kasno, postojanje bilo kakvih drugih usmenih ili pisanih podataka o “*bajraktaru*” osnivača Ferhadija *džamije* u Tešnju. Spomenuti Mazalićev navod o mjesnom usmenom predanju u Tešnju veoma je zanimljiv jer je isto predanje još uvijek živo, ali u blijedim tragovima. Naime, starije generacije stanovnika Tešnja, koje su nositelji usmenih predanja, svakim danom sve više nestaju. Kako smatram da ista predanja treba provjeriti u preciznoj uporedbi sa spomenutim nadgrobnim spomenikom, kao i to da je nužno provesti preciznu analizu nadgrobno spomenika to se odlučujem na pisanje ovog kratkog rada.

O ličnosti Ferhad-begovog pomoćnika (*bajraktara*) u mjesnom usmenom predanju Tešnja ništa se više (drugo) ne zna. Međutim, s pojavom prijepisa Ferhad-begove

vakufname mogu se pokušati načiniti neke veze između usmenog predanja i podataka koje donosi ovaj povijesni izvor koji se datirana u 1559. godine. Na temelju prijevoda i redakcijske obrade Ferhad-begove *vakufname* koje je učinio Muhamed Ždralović ovdje je donesen izvadak iz iste, koji se direktno tiče objekata novoustrojenog *vakufa* i ličnosti koje se u *vakufnami* spominju.²

Izvadci iz objavljenog teksta *vakufname* glase:

[Ferhad-beg] “.....Potvrdio je i priznao da uvakufljuje časnu džamiju koju je napravio u kasabi Tešanj (ta se džamija zove Ferhadija) u okolini kadiluka Brod, za Božije robove koji obavljaju namaz nakon idolopoklonstva (?!!). Također je uvakufljio kuću koja je u blizini pomenute džamije (medresu) za ljude i djecu koji se žele podučavati učenju Kur’ana. Isto je tako uvakufljio drugu kuću za putnike, koja se zove han, kog ne treba objašnjavati i opisivati, jer je poznato da pripada pomenutom vakufu. Također je uvakufljio svotu u iznosu od trideset tisuća onovremenskih dirhema i uvjetovao je da se uzme dobit od spomenutog iznosa tako da svakih deset dirhema čini jedanaest. Uzima desetinu na način samostalnosti izraženoj u šerijatu najboljeg stvorenja zagovarača na sudnjem danu. Uvakufljio je i mlinove u jednoj kući, u spomenutoj kasabi, s dva žrvnja, a na vodi poznatoj po imenu Raduša.

Također je uvakufljio trideset i dva dućana poredanih jedan do drugog, vrata uz vrata, u pomenutoj kasabi. Godišnja kirija za svaki iznosi šezdeset dirhema. Uvakufljio je i dva vrta koja je kupio od Ulama – paše i Muslihudina Halife u spomenutoj kasabi Tešanj. Uvakufljio je i drugu kuću u blizini rijeke Usore i dva komada zemlje, od kojih se jedan zove Tugavica, a drugi po poznatoj granici u blizini spomenutog hana. Također je uvakufljio čifluk Jablanica i Čaglići uz Ripnu zajedno s poslugom, njihovim supružnicima, djecom, konjima, kravama i alatom za njihov rad. Granice ovog čifluka su od rijeke Ripne do puta prema selu Trepča, a od ovog do puta sela Kosova, a od puta Kosova do Telel Bišup (?) a od njega do rijeke Jablanice, a od nje do rijeke Šemhun (?), a od nje do brda Kalnovetić (?), a od njega pored Šarih – al – Azim (?) do Hadžera (?), u blizini kuće gdje je Hodžin han,³ a od njega do spomenute rijeke poznate kao Jablanica.

² Izvadak iz *vakufname* daje se radi šireg kruga čitatelja dok je isti užem krugu istraživača ovo razdoblje i ove materije već poznat zajedno s cjelinom sačuvanog prijepisa *vakufname*.

³ U nešto kasnije objavljenom radu Muhamed Ždralović dao je nešto drugačiji prijevod *vakufname*. Razlike prijevoda ogledaju se u nekim manjim detaljima koji, u suštini, ne mijenjaju niti oblik niti strukturu niti važnost *vakufname*. Isti se tiču mikrotopografije Ferhad-begova *vakufa*. Vidj. Muhamed Ždralović, “Vakufnama Ferhad-bega, sina Iskenderovog, iz 1559. g.” U: Lejla Gazić i Ahmed S. Aličić (Ur.) “Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek).” *Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia*, Tomus quintus, Serija III, Vakufname, knjiga I. Orijentalni institut Sarajevo, 1985, 137-140.

Uvjetovao je da se brine za hitabet, imamet i mujezinluk i druge potrebe, uzora plemenite gospode Mula Mustafu, sve dok je živ na ovom prolaznom svijetu. I kad se što s Božjom providnošću uveća neka postupa skladno s tim uvećanjem, uz uvjete da neće trošiti ni našto osim što je uvjetovao vakif. Ova su povećanja za hatiba i imama, jer čine dovu za duše svih vjernika i vjernica, muslimana i muslimanki.”⁴

U drugom dijelu *vakufname*, prije dijela koji predstavlja pokušaj njenog opoziva, stoji jedna veoma važna napomena:

[Ferhad-beg] “... Predao je imovinu spomenutom Halifi Mula Hasanu, nakon što ga je učinio, mutevelijom za potrebe knjiženja i ostalih neophodnosti u ovim poslovima, strogo i uredno. On će upravljati time kao što upravljaju mutevelije...”⁵

Iz citiranog drugog dijela *vakufname* vidljivo je da je Halifa Mula Hasan već bio spomenut u prednjem dijelu *vakufname*, pa se može zaključiti da tekst prijepisa *vakufname* nije sačuvan u potpunosti. Inače, i iz nekih drugih detalja *vakufname* može se zaključiti da njen tekst, onakav kakav je dospio do nas, nije potpun.

Također, iz citiranih dijelova *vakufname* vidljivo je da su “...uzor plemenite gospode Mula Mustafa” i “spomenuti Halifa Mula Hasan” dvije različite osobe koje je vakif Ferhad-beg privolio na saradnju prilikom ustroja svog vakufa. “Uzor plemenite gospode Mula Mustafa” mogao bi, po svemu sudeći, predstavljati (glavnog) imama Ferhadija džamije u Tešnju. Nasuprot tome Halifa Mula Hasan ima položaj mutevelije Ferhad-begova vakufa.

Ako bi se povezali mjesno (za sada samo) usmeno predanje o pripadnosti neadtribuiranog mezara (o kojem govori Đoko Mazalić) u haremu Ferhadija džamije Ferhad-begovom bajraktaru s ovim podatkom iz Ferhad-begove *vakufname* tada bi se, uvjetno, moglo odrediti osobu ukopan u ovom po veličini i značaju drugom mezaru u haremu Ferhadija džamije. Odnosno, ujedno bi se moglo odrediti mjesto ukopa Halife Mula Hasana, mutevelije Ferhad-begova vakufa.

Navedeni tradicijski podatak o Ferhad-begu i njegovom pomoćniku – bajraktaru predstavlja veoma zanimljivu tradicijsku sukladnost (konkordancu) koja Ferhad-bega i njegovog pomoćnika dovodi u uporedbu s Gazi Husref-begom i njegovim pomoćnikom i mutevelijom njegovog vakufa Murad-begom Tardićem. Naime,

⁴ Muhamed Ždralović, “Medžmua Abdulkerima, tešanjskog kadije iz XIX stoljeća.” *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* u Sarajevu 5-6(1978), 165-180; Muhamed Ždralović, “Vakufnama Ferhad-bega, sina Iskenderovog, iz 1559. g.” U: Lejla Gazić i Ahmed S. Aličić (Ur.) “Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek).” *Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia*, Tomus quintus, Serija III, Vakufname, knjiga I. Orijentalni institut Sarajevo, 1985, 137-140.

⁵ Muhamed Ždralović, Navedena djela, II. cc.

Gazi Husref-beg i njegov pomoćnik Murad-beg Tardić ukopani su u dva *turbeta* u *haremu* Gazi Husref-begove *džamije* u Sarajevu.⁶ Oba *turbeta* razlikuju se neznatno po svojoj veličini i unutarnjoj dekoraciji.⁷ Iz ove tradicijske sukladnosti običaja zajedničkog ukapanja *vakifa* i njegovog *mutevelije* očekivalo bi se (kao logično) i podizanje Ferhad-begove *džamije* u Tešnju s kamenim kupolama, te ukapanje Ferhad-bega u *mezaru* unutar *turbeta*. Takva očekivanja bila bi logična i predstavljala bi odraz spomenute sukladnosti u odnosu na Gazi Husref-begovu *džamiju* u Sarajevu i činjenice da je Ferhad-beg pomagao Gazi Husref-begu u ustroju njegovog *vakufa* na širem području Tešnja oko 1530. godine. No, o tome drugom prilikom i na drugom mjestu.⁸ U svakom slučaju pojava ove sukladnosti između mjesnog predanja i podataka u Ferhad-begovoj *vakufnami* ne smije biti zanemarena i ista treba biti predmet daljnjih istraživanja. Odnosno, u budućim istraživanjima povijesti, kulture i umjetnosti Tešnja o postojanju iste sukladnosti treba voditi računa.

Analiza nadgrobnog obilježja

Đoko Mazalić dao je i prvi opis nadgrobne konstrukcije nad spomenutim *mezarom* u *haremu* Ferhadija *džamije* u Tešnju. Prema Mazaliću “*Sarkofag je u obliku sanduka s lijepo izrezanim kordonom po vrhu, podignut je na podnožju od tri stepenice.*”⁹ (Vidj. sl. 2) *Mezar* o kojem je ovdje riječ orijentiran je u uobičajenom pravcu orijentacije muslimanskih grobova pri čemu je desna strana *mezara* okrenuta u pravcu jugo – jugo – istoka. Konstrukcija nadgrobnog obilježja izvedena je u različitim vrstama kamena. Ista ima oblik sarkofaga korpus kojega oblikuje više kamenih ploča koje su (čini se) različitog petrografskog sastava, a kojih se isti ne može precizno odrediti bez posebnih ispitivanja. Na prvi pogled izgleda da su ove ploče krečnjačke (vapnenačke) petrografske strukture. U podnožnom dijelu sarkofaga nalazi se trostepena podloga (podnožje) izvedeno iz veoma lomljivog i u sadašnjem trenutku trošnog kamena tipa *muljika*. Sama konstrukcija korpusa sarkofaga izvedena je iz ploča krečnjačkog karaktera pri čemu su dvije ploče na užim stranama sarkofaga jasno geometrijski uobličene i prepoznatljive. Dvije duže bočne plohe sarkofaga izvedene su, također, iz ploča krečnjačkog karaktera, ali nije jasno da li su iste bile izvedene iz dvije jedinstvene pravou-

⁶ Hamdija Kreševljaković, “Turbeta i mezari oko begove džamije.” U: *Spomenica Gazi Husrev-begove četiristogodišnjice*, Sarajevo, 1932, 38-41. Vidj. Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, vol. II, Sarajevo, 1998², 251-258, posebno 252-253.

⁷ U analizi unutarnje dekoracije izvedene u slikarskoj tehnici zidnog fresko slikarstva potrebno je kritički razlučiti (ukoliko je to još uvijek moguće ?!) izvorni i austro-mađarskodobni sloj.

⁸ Vidjeti Adem Handžić, “Gazi Husrev-begov vakuf u Tešanjskoj nahiji u XVI stoljeću.” *Analiza Gazi Husrev-begove biblioteke* 2-3(1974), 161-174, posebno 164-165. Sarajevo. Objavljeno i u djelu Adem Handžić, *Studije o Bosni*. Istanbul, 1994, 169-184. Up. i Mirza Hasan Čeman, *Ferhad-begova džamija u Tešnju*, passim, rukopis, u pripremi za štampu.

⁹ Đoko Mazalić, Nav. dj., 300.

gaone ploče koje su tokom vremena napukle, pa su krpjene cementnim malterom ili su bile izvedene iz više manjih ploča krečnjaka spojevi kojih su zakrpljeni malterom, tako da se isti danas jasno ne vide. Krpljenje ploča obavljeno je nestručno malterom (žbukom) uz upotrebu sivog cementa. (Vidj. sl. 3 i 4)

Sl. 2. Nadgrobno obilježje Ferhad-begovog “*bajraktara*” (?).
Pogled s tačke ispred lijeve sofe džamije.

Sl. 3. Nadgrobno obilježje Ferhad-begovog “*bajraktara*” (?).
Pogled na lijevu bočnu stranu.

Sl. 4. Nadgrobnno obilježje Ferhad-begovog “*bajraktara*” (?).
Pogled na desnu bočnu stranu.

Iz sadašnjeg stanja nadgrobnog spomenika može se pretpostaviti da je sarkofag istog obilježja bio pokriven jedinstvenom monolitnom kamenom pločom petrogrfski sastav i porijeklo koje u ovom trenutku nisu poznati. Naime, danas se nad sarkofagom nalazi pokrovna “ploča” izlivena iz armiranog betona. Danas željezna armatura izbija iz strukture ploče na nekoliko mjesta na površinu ploče. To je očiti dokaz da je izvorna (?) pokrovna ploča sarkofaga bila u lošem stanju i da je ista, nakon što je Đoko Mazalić posjetio Tešanj i sagledao ovaj spomenik, zamijenjena armiranom betonskom pločom. Đ. Mazalić jasno kaže: “*Sarkofag je u obliku sanduka s lijepo izrezanim kordonom po vrhu, ...*” što svjedoči da je u njegovo vrijeme izvorna (?) pokrovna ploča bila sačuvana u onolikoj mjeri koja je Mazaliću dozvoljavala da zaključi da je sarkofag imao “*lijepo izrezan kordon po vrhu.*” Sarkofag je smješten na stepenastom postamentu kojeg čine tri stepenice izvedene od *muljike*. Postament se stepenasto (piramidalno) sužava do pod samu donju ivicu sarkofaga. U strukturi postamenata vidljivi su spojevi kamenih ploča od kojih je isti izveden. Recentna armirano – betonska pokrovna ploča sarkofaga ima blagi pad na sve četiri strane. Moglo bi se pretpostaviti da je ista izvedena po uzoru (oblikom i veličinom) na izvornu (?) pokrovnju ploču sarkofaga koja je uklonjena iz ovdje već navedenih razloga.

Dimenzije nadgrobnog obilježja promatrane odozdo prema gore su kako slijedi: donji stepen postamenta dužina: 220, širina 89, vidljiva debljina 10 cm (donji stepen nadgrobnog obilježja postamenta je utonuo u zemlju ispod popločane staze

oko *džamije*, pa se može zaključiti da je njegova debljina nešto veća), srednji stepen postamenta: dužina 203, širina 78, debljina 12 cm i gornji stepen postamenta: dužina 192, širina 66, debljina 14. cm. Sva tri stepena postamenta su dosta oštećena / izlomljena, ali još uvijek se nalaze u geometrijski prepoznatljivoj konstruktivnoj funkciji. Dimenzije sarkofaga koji se nalazi iznad tri stepena postamenta su: dužina 162/163, širina 59 i visina 34 cm. (Vidj. sl. 2)

Nad sarkofagom nalazi se spomenuta armirano-betonska ploča dimenzija: dužina 192, širina 75 i debljina 10 cm (debljina ploče mjerena je na najvišoj tački dvoslivnog hrbata ploče). Bočna debljina ploče je nešto manja i varira od tačke do tačke mjerenja. Sadašnja, armirano betonska, ploča nešto se stanjuje, odnosno ima blagi pad prema njenom uznožnom dijelu. Najviši dio pokrovne ploče sarkofaga je na tački u koju je uglavljen uzglavni *nišan*. Đoko Mazalić kaže: “*I nišani su jednostavni no skladno se odnose po veličini i obliku prema sarkofagu, što nije slučaj sa Ferhat-begovim sarkofagom.*” Iz navoda Đoke Mazalića može se zaključiti da su se u vrijeme kada je on posjetio Tešanj nad grobnom konstrukcijom izdizala, tj. bila su sačuvana oba *nišana*. Danas se nad konstrukcijom diže samo uzglavni *nišan*.¹⁰ Na uznožnom dijelu ploče sarkofaga ne vide se tragovi – ostaci otvora (rupe) za uglavljivanje *nišana*. Isti nisu vidljivi jer su nestali tokom izrade nove armirano-betonske pokrovne ploče sarkofaga. Drugim riječima, otvor (rupa) za usađivanje uznožnog *nišana*, koji je svakako postojao u izvornoj ploči, nije naznačen na novoj ploči izvedenoj iz armiranog betona.

Nad uzglavnim dijelom sarkofaga smješten iznad ploče diže se jednostavni krečom u bijelo obojeni *nišan* koji je, po svemu sudeći, izveden iz lokalnog petrografskog materijala – *muljike*.¹¹ *Nišan* je uglavljen u ploču sarkofaga, a oblikovan je na način da mu je glavni korpus kvadratnog presjeka dimenzija oko 14 x 16 cm, iznad korpusa nalazi se nešto suženi vratni dio *nišana* visine oko 8 cm, a potom slijedi *turban nišana* koji po polaznom obliku predstavlja varijaciju tipa *turbana u gužve*, ali koji je izveden pojednostavljeno. Iznad *turbana* izdiže se 12 cm visoki zaravnjeno kupasti istak. Visina *turbana* je oko 17 do 20 cm, njegov promjer je oko 28, a obim oko 68 cm. (Vidj. sl. 3, 4 i 5)

U donjem dijelu (podnožju) *nišan* je profiliran stepenasto, tj. piramidalno se širi prema dolje. Vidljiva su dva stepena ukupne visine 5 cm, dok treći (ili ostali) stepen(-i) nije(nisu) vidljiv(i) jer je *nišan* utopljen u masu armirano-betonske ploče.

¹⁰ Pamtim ovo nadgrobno obilježje s jednim *nišanom* od kraja 60-ih i početka 70-ih godina. Nije mi poznato kada je i u kakvim okolnostima uklonjen uznožni *nišan*. O tome nisam uspio saznati ništa više.

¹¹ Danas je *nišan* prekrečen u bijelo, pa se detalji petrografske strukture ne mogu zamijetiti. Međutim, oštećenja krečne boje na ivicama *nišana* daju mogućnost da se pretpostavi da je *nišan* izveden u *muljici* ili nekom sličnom materijalu. Upotreba *muljike* na nekim nadgrobnim obilježjima i arhitektonskim objektima u Tešnju predstavlja odraz postojanja bogatih ležišta ovog sedimentnog materijala u koritima i vertikalnim slojevima obala obližnjih rijeka Usore i Bosne. Stoga se *muljika* koja se pojavljuje u Tešnju može smatrati lokalnim petrografskim materijalom.

Nije jasno da li je postojalo više stepeni profilacije koja je izvorno ili kasnijom popravkom mogla dublje “potonuti” u novouobličenu armirano-betonsku ploču sarkofaga. *Nišan* je blago nagnut nekoliko stepeni unazad – prema, sada nepostojećem, uznožnom *nišanu*. Nije jasno zbog kojeg razloga je *nišan* nagnut. Moguće je da je *nišan* nagnut tokom popravaka u proteklim vremenima, a da je u izvornoj izvedbi bio u potpunosti uspravan.

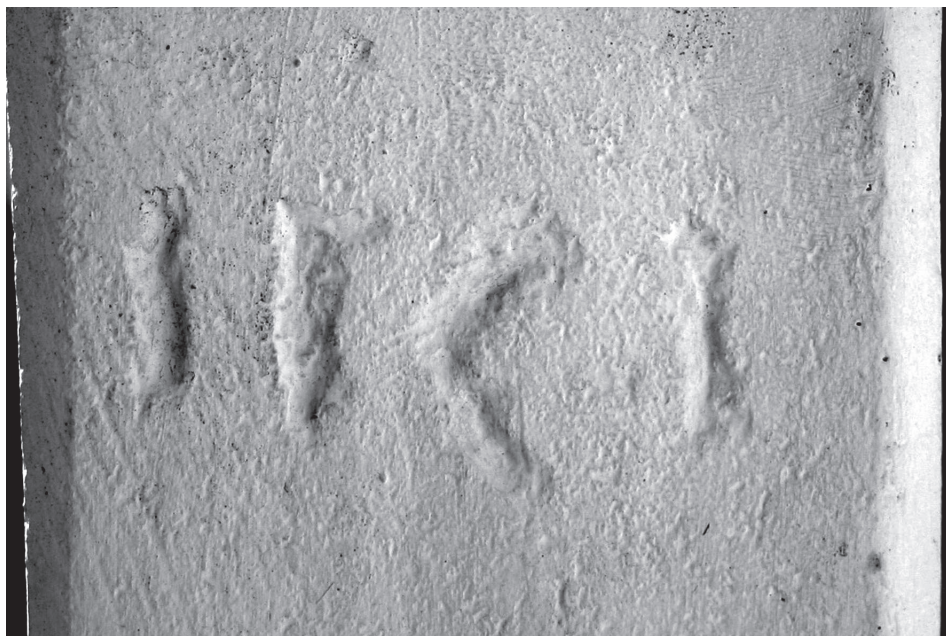

Sl. 5. Nadgrobno obilježje Ferhad-begovog “*bajraktara*” (?).
Pogled na lijevu bočnu stranu nišana s urezanom 1241. godinom (A.H.)

Nišan nema na sebi nikakve tragove precizno izvedenog natpisnog polja s jasno uobličanim, kaligrafski strukturiranim i klesarski izvedenim natpisom (*tarih*). Na strani sačuvanog *nišana* okrenutoj prema uznožnom (sada nepostojećem) *nišanu* urezane su plitke nepravilne¹² linije koje (meni) ne daju nikakvu mogućnost da se

¹² Nepravilne s aspekta promatranja pravilnosti grafičkog *ductus*-a nekog od stilova arapskog pisma koje se primjenjuje u izvođenju natpisa u islamskoj epigrafici.

zaključiti da je na toj strani bio urezan bilo kakav natpis. Na lijevoj bočnoj strani uzglavnog *nišana*, a neposredno ispod kružnog prijelaza vrata *nišana* na kvadratni presjek korpusa *nišana* nalazi se urezana (ugravirana) godina ispisana arapskim brojevima koja bi se mogla čitati kao 1241 (?) godina po Hidžri (A.H.).¹³ (Vidj. sl. 5 i 6)

Sl. 6. Nadgrobno obilježje Ferhad-begovog “*bajraktara*” (?).
Pogled na urezanu 1241. godinu (A.H.) na lijevoj bočnoj strani *nišana*.

Zanimljivo je da uzglavni *nišan* na unutarnjoj plohi okrenutoj prema uznožnom *nišanu* (ali niti na njenoj naspramnoj vanjskoj plohi) nema sačuvane ostatke bilo kakvog natpisa. Na toj plohi mogao bi se očekivati natpis (*tarih*) izveden u uobičajenoj maniri isklesavanja površina koje okružuju slova (*harfove*) i na taj način postizanja klesanja reljefnih slova (*harfova*). Jedni natpis koji se nalazi na *nišanu* jeste spomenuta uklesana godina.

¹³ Vertikalna posljednja *hasta* u broju 1241. možda bi mogla biti pročitana i kao nevjesto izvedena arapska brojka 9. U tom slučaju radilo bi se o 1249. g. Razlika od 8 godina za moja razmatranja o ovom nadgrobnom obilježju nisu značajna jer bez obzira o kojoj godini se radilo (1241. ili 1249.) ista ne mijenja suštinu hipoteza i zaključaka. Godina Hidžretska 1241. pada od 1. Muharrema do 29. Zul-Hidždže što bi odgovaralo Gregorijanskom kalendaru (A.S. = C.E. = Common Era) od utorka 16. augusta 1825. do petka 4. augusta 1826. g. Potrebno je napomenuti da mjesec Zul-Hidždže može imati 29 ili 30 dana. Vidjeti Zejnil Fajić, *Tabelarni pregled hidžretskih godina preračunatih u godine nove ere*. Sarajevo, 1982, 104-105. Provjera preračunavanja izvršena je na WEB stranici *Islamic Philosophy on Line (Philosophia Islamica) – Conversion of Hijri A.H. (Islamic) and A.D. Christian (Gregorian) dates*: www.muslimphilosophy/ip/hijri.htm, te na WEB stranici *Institute of Oriental Studies at Zürich University* www.oriold.uzh.ch/static/hegira.html. Stranicama pristupljeno u više navrata – posljednji put 23. oktobra 2011. g. Godina 1241. A.H. odgovara 1825/1826. g. nove ere (A.S.).

Ovdje se treba postaviti pitanje datacije spomenutog nadgrobnog obilježja. Kako su *nišani* (uključujući i onaj nestali uznožni), očito, bili anepigrafski¹⁴ teško se bilo šta pouzdano može reći o dataciji obilježja. Urezana 1241. (?) godina (A.H. = 1825/1826. g. nove ere) na bočnoj strani *nišana* također ništa ne govori više o dataciji nadgrobnog obilježja, već, dapače, situaciju oko njegove datacije usložnjava. Kao što je već rečeno uobičajeno je da se natpis (*tarih*) izvodi na navedenoj plohi. Stoga, kao i na temelju činjenice da je na bočnoj strani urezana samo godina ne može se ispisana 1241. (?) godina (A.H.) smatrati izvornom godinom ukopa ukopane osobe (*rahmetlije*), a niti godinom podizanja nadgrobnog obilježja. Najverovatnije se u ovom slučaju može raditi o navodu godine kada je, možda, popravljana nadgrobna konstrukcija. Naime, Đoko Mazalić, za kojeg se smatra da je bio stručnjak vrsnoga oka i odgovorne preciznosti u radu, nije zabilježio podatak o postojanju urezane godine na bočnoj strani *nišana*!? Nije jasno da li se ovdje radi o tome da je Đ. Mazaliću tokom njegove precizne opservacije promaknuo ovaj važan detalj (urezana godina) ili se ovdje radi o naknadnom urezivanju godine (nakon Mazalićeve posjete Tešnju) čime bi datacija i moguća adtribucija nadgrobnog obilježja bila antidatirana!?

U kritičkoj analizi problema koji se iz navedenog pojavljuje 1241. (?) godina (A.H.) urezana na bočnoj strani *nišana* ako bi se prihvatila kao godina ukopa ukopane osobe ili podizanja nadgrobnog obilježja diskreditirala bi mjesno predanje da se u ovom slučaju radi o ukopu Ferhad-begovog *bajraktara*, najvjerojatnije *mutevelije* Ferhadovog *vakufa*. Drugim riječima, u tom slučaju ukop i samo nadgrobno obilježje bili bi relativno mladi. Kao suprotnost ovom zaključku potrebno je ponovo naglasiti neke činjenice. *Nišan* nema na uobičajen način izvedeni natpis (*tarih*), a onaj koji se nalazi na *nišanu* nije epigrafski i prospografski potpun, tj. donosi samo 1241. godinu (A.H.) *Nišani* podignuti u drugoj polovini 16. st. u maniri islamske epigrafije

¹⁴ U slojevitij historiji i raznorodnoj praksi obilježavanja *mezarâ* na području Bosne i Hercegovine može se zamijetiti i pojava da se u složenoj mikrotopičkoj situaciji unutar *harema* groblja desi da se *nišan* s natpisom (*tarihom*) nakon što je uništen ili nestao zamijenjen anepigrafskim *nišanom*. U navedenom kontekstu nije isključeno da je izvorni *nišan* na nadgrobnom obilježju Ferhad-begovog *bajraktara* mogao biti epigrafski, tj. s natpisom. Isti je mogao stradati u za sada nejasnim prilikama, a tokom obnove nadgrobnog obilježja isti je mogao biti zamijenjen anepigrafskim *nišanom*. Tu mogućnost sugeriraju činjenica da je *nišan* izveden u materijalu koji petrografski drugačiji od materijala u kojem je izveden sami sarkofag, te pojava urezane godine 1241 A.H. na bočnoj strani *nišana*. Situacija u velikom broju *mezaristana* u gradovima Bosne i Hercegovine je veoma složena jer su na brojnim konstrukcijski složenijim nadgrobnim obilježjima izvorno korišteni različiti petrografski materijali. Tu situaciju posebno usložnjava činjenica da su neke nadgrobne konstrukcije u prošlosti obnavljane, pa je stoga danas veoma teško u nekim slučajevima uočiti i jasno odrediti izvorni oblik nadgrobni obilježja i moguće slojevitosti tokom njihove obnove. Kao primjer mogu navesti situaciju u *mezaristanu džamije* Divan Katib Hajdara ili Bijeje *džamije* na Vratniku u Sarajevu u kojem trenutno provodim dio revizije nalaza *skopljanskih nišana* (*uskupski nišani*) na području Sarajeva pri čemu nastojim razriješiti složenu mikrotopičku situaciju u *mezaristanu* spomenute *džamije*. Tu su *nišani* odvojeni od konstrukcije jednog sarkofaga i potom izmiješani s ostalim polomljenim *nišanima* u *haremu* iste *džamije*.

Bosne i Hercegovine mogli su biti ostavljeni i bez natpisa, ali u tom slučaju urezana 1241. godina (A.H.) svojom pojavom i mjestom urezivanja postaje suvišna. Također, *nišani* podignuti u 19. st. u maniri islamske epigrafije Bosne i Hercegovine mogli su biti ostavljeni i bez natpisa, ali i u tom slučaju urezana 1241. godina (A.H.) postaje suvišna ako nije jasno vezana za čin ukopa neke osobe. Ugledni bosanskohercegovački znanstvenik Đoko Mazalić koji je prije početka, tokom ili poslije Drugog svjetskog rata posjećivao Tešanj i pisao članak o Tešnju, nije donio nikakav podatak o postojanju urezane 1241. godine (A.H.) na spomenutom *nišanu*. Da li je to previd ili ne ostaje otvorenim pitanjem. U ovom trenutku ne može se dati odgovor na pitanje odakle odjedanput pojava urezane godine na *nišanu*, a da istu Mazalić nije zamijetio i evidentirao. Moguće objašnjenje za ovo jeste mogućnost da je u vrijeme Mazalićeve posjete *nišan* bio prekrečen debljim slojem kreča (vapna) što je onemogućilo da Mazalić zamijeti urezanu godinu na *nišanu*. U posljednjih 20-ak godina, koliko mi je poznato, *nišan* je još uvijek prekrečen, a urezana godina jasno je vidljiva.

Mjesno usmeno predanje jasno ovaj nadgrobni spomenik veže za ličnost Ferhad-begovog *bajraktara*. Ukoliko bi ukop ispod ovog nadgrobnog obilježja bio mlađi (tj. iz 19. st.) teško da bi u jednoj takvoj sredini kao što je bio Tešanj jedan mlađi ukop o kojem mjesno usmeno predanje poznaje relevantne detalje mogao biti vezan za ličnosti iz 16. st. Naime, postojanje školovane *uleme*, *medrese* i njenih *muderisâ*, institucije tešanjskog *muftije* i dr. značajnih i pismenih ličnosti isključuje mogućnost da isti nisu znali šta im se nalazi, odnosno tko ime je ukopan u *haremu džamije*! Tj., isključuje se mogućnost da navedene osobe i institucije dozvole vezivanje očuvanog mjesnog usmenog predanja (tradicije) za recentni ukop iz 19. st. Također, ukoliko je onovremeno mjesno usmeno predanje (tradicija u 19. st.) pored postojanja navedenih osoba i institucija vezala ličnost Ferhad-begovog *bajraktara* za ovaj *mezar* i njegovo nadgrobno obilježje tada je ona svakako odražavala staro usmeno predanje iz ranijih razdoblja kojem treba vjerovati. Mjesno usmeno predanje koje je zabilježio Đoko Mazalić tokom svoje posjete Tešnju neposredno prije, tokom ili poslije Drugog svjetskog rata svakako predstavlja predanje koje se temeljilo na prijenosu (lat. *traditio*) poznatih (tj. već postojećih) podataka iz 19. st. Kako su podaci koje je mjesno predanje 20. st. preuzelo iz tradicije 19. st. verificirani postojanjem školovane *uleme*, *medrese*, *muderisâ*, institucije tešanjskog *muftije* i dr. značajnih i pismenih osoba koji su znali šta im se sve nalazi, odnosno tko ime je ukopan u *haremu džamije*, to se u mjesno usmeno predanje zabilježeno u 20. st. ne može sumnjati.

Položaj *mezara* s nadgrobnim obilježjem, koji se vezuje u mjesnom predanju Tešnja za Ferhad-begovog *bajraktara*, unutar *harema* Ferhadija *džamije* u Tešnju je takav da svojim lijevim, posebno uznožnim, dijelom izbija na popločanu plohu staze kojom se iz sokaka koji je dijelio *medresu* (danas prostorije *Medžlisa Islamske zajednice u Tešnju*) i *harem džamije* pristupalo u *harem džamije*, odnosno do lijeve *sofe* i

samog ulaza u *džamiju*. To bi moglo govoriti da je pristupna staza od ulaza u *harem* nekada davno (izvorno) bila nešto uža, ali je ispred samog trijema *džamije* nešto kasnije proširena.¹⁵ Drugim riječima, nadgrobna konstrukcija nad spomenutim *mezarom* mogla je biti podignuta unutar *harema džamije* (koji je dijelom mogao biti namijenjen i za ukope), ali je kasnijim proširivanjem pristupne staze ista konstrukcija jednim dijelom “legla” na istu stazu. Ako je spomenuti ukop nad kojim se izdiže nadgrobno obilježje, o kojem je ovdje riječ, iz 19. st. tada je nelogično, i protivi se svim običajima vezanim za ukapanje umrlih osoba u muslimanskoj tradiciji, da novi ukop (*mezar*) izbije jednim dijelom na već postojeću prometnu stazu kojom se pristupa *džamiji*!? Tim prije što bi u tom slučaju mjesta za ukop bilo dovoljno u pravcu istočnog zida *džamije* i ogradnog zida *harema*. No, na ovoj površini *harema* ni danas nema ukopa. To potvrđuje da je ukop o kojem je ovdje riječ (bez obzira kojoj ličnosti je *mezar* pripadao) stariji jer ga je poštivalo kasnije (mlađe) uređenje prustupne staze u *harem džamije*.

Pojava natpisa koji se nalazi na *nišanu*, koji nije potpun jer donosi samo 1241. godinu (A.H.), može se na ovom stepenu istraživanja tumačiti jedino na način da isti datum obilježava godinu obnove konstrukcije nadgrobnog obilježja. Kako u to

¹⁵ Austrougarska mapa (karta) u izdanju K. u. K. Militärisch-Geographischen Institute, Wien, Zone 27, Colonne XVIII, Section 10, Viertel c, Sztl. a/1 a/2 A. Provinz: Bosnien, Kreis: Banja Luka, Bezirk: Tešanj, Gemenide: Tešanj. Vermessungsjahre 1882, ne donosi detalje uređenja *harema* Ferhadija *džamije* u Tešnju jer je sitnijeg razmjera. Ti detalji, među kojima i pristup iz *sokaka* između *medrese* i *harema džamije* u Tešnju ne mogu se sigurno razaznati niti na nešto kasnijim (mlađim) katastarskim planovima krupnijeg razmjera koje sam imao priliku vidjeti, a koji se nalaze u *Službi za katastar, urbanizam i imovinsko pravne poslove* Općine Tešanj. Iskrenu zahvalnost dugujem gg Nadiru Medariću, Besimu Smajlbegović, Fatimi Smajlbegović i Husejnu Mehuljiću iz *Službe za katastar, urbanizam i imovinsko pravne poslove* Općine Tešanj za iscrpnu analizu katastarske dokumentacije za pojedine zemljišne parcele i objekte u Tešnju. Svoju zahvalnost dugujem i akademskom slikaru Ahmetu Hunduru iz Tešnja za usmenu komunikaciju o tešanjskim porodicama. Potrebno je napomenuti da su postojala još dva ulaza u *harem džamije*. Jedan se nalazio sjeverozapadno od *džamije* i preko njega se pristupalo u *harem* iz Šehagića *sokaka*. Ovaj ulaz je i danas u upotrebi. Treći ulaz nalazio se u ogradnom zidu *harema džamije* desno od zida s *minaretom džamije*. Isti ulaz omogućavao je *muftiji* Mesudu ef. Smajlbegoviću izravni pristup *džamiji* iz stambenog objekta koji se nalazi nasuprot *džamije*. Isti ulaz je u jednom trenutku (ne znam kada) zatvoren, a prostor uz desnu stranu *džamije* je nasut i dijelom zaravnjen. Međutim, pad terena još uvijek postoji i isti ide od današnje *abdesthane* (smještene na višoj razini; *abdesthana* je tokom ljeta 2011. pretvorena u *šadrvan* bez krovne konstrukcije s izljevnim lulama koje služe za uzimanje *abdesta*) do *mejittaša* koji se nalazi na nižoj razini. Osim toga, u konstrukciji ogradnog zida *harema džamije* vidljivi su u njegovim gornjim dijelovima ostaci ulaza od strane kuće Smajlbegović. Nije mi poznato da li su na ovoj strani *džamije*, između desnog zida (s *minaretom*) *džamije* i ogradnog zida *harema* u davnini prakticirani ukopi, tj. da li su tu postojali *mezari*. Sumnjam da bi isti, ukoliko su postojali, bili prekriveni naslagama zemlje koja je nasuta u ovom dijelu *harema*. Međutim, to se ne može isključiti ukoliko su u dalekoj prošlosti *nišani* hipotetičkih *mezarâ* stradali u nejasnim prilikama i bili dislocirani. Gubljenje spoznaje o tačnom mjestu na kojem su se mogli nalaziti “dislocirani” (?) *nišani* moglo je za posljedicu imati uklanjanje *nišana* i, sa zaboravom, kasnije nasipanje i nivelaciju ovog dijela *harema* Ferhadija *džamije*.

vrijeme, tj. u početku 19. st., nije bila poznata upotreba cementa i armiranog betona to ista pretpostavljena (provedena) obnova nije bila dugog vijeka. Nova (slijedeća) obnova nadgrobnog obilježja provedena je između Mazalićeve posjete Tešnju neposredno prije, tokom ili poslije Drugog svjetskog rata i 60-ih i 70-ih godina 20. st. Naime, današnje stanje navedenog nadgrobnog obilježja poznato mi je od početka 70-ih godina 20. st.

U prilog navedenoj mojoj tvrdnji o dataciji druge poznate obnove navedenog nadgrobnog obilježja u 60-e i 70-e godine 20. st. ide činjenica da Đoko Mazalić jasno kaže “*Sarkofag je u obliku sanduka s lijepo izrezanim kordonom po vrhu, podignut je na podnožju od tri stepenice.*” Đoko Mazalić nije bio tehnički nepismen da ne bi mogao razlikovati gornju pokrovnu ploču sarkofaga nadgrobnog obilježja “*s lijepo izrezanim kordonom po vrhu*” od armirano betonske ploče za koju smatram da je predstavljala rezultat obnove obilježja tokom 60-ih i 70-ih godina 20. st. Prema tome, može se zaključiti da je gornja pokrovnna ploča sarkofaga nadgrobnog obilježja nestala, tj. zamijenjena je armirano – betonskom pločom jer je, očito, bila oštećena ili u lošem stanju.¹⁶

Na temelju svega rečenog moglo bi se, hipotetički, zaključiti da ne postoje prepreke da se ukop s nadgrobni obilježjem o kojem je ovdje riječ može smatrati izvornom konstrukcijom iz 16. st. i da se isti na temelju mjesnog usmenog predanja veže za ličnost Ferhad-begovog *bajraktara*. Navedeno nadgrobno obilježje nema sačuvane epigrafičke elemente (*tarih*) na temelju kojih bi se mogla izvršiti pouzdana datacija i atribucija *mezara* određenoj ličnosti.

Sam *nišan* predstavlja jednostavnu izvedbu (forma) *nišana* tipa *nišan s turbanom u gužve* isklesanog u lokalnom petrografskom materijalu – *muljika*. Po svome osnovnom obliku *nišan* bi mogao odgovarati *nišanima s turbanom u gužve* izvedenim oko sredine 16. st., pa nadalje. Činjenica da *nišan* nema natpis (*tarih*), te njegova forma otvaraju mogućnost njegove datacije u mlađe razdoblje, možda u 17. st. ili znatno kasnije, čak do u početak 19. st. Drugim riječima, ovaj *nišan* oblikom izvedbe i pojednostavljivanjem elemenata forme (detalja) navedenog tipa *nišana* mogao bi “naginjati” ka recentnijoj izvedbi *nišana* izvedenog u starijoj formi *nišanâ s turbanom u gužve*. Početkom 19. st. nadgrobno obilježje bilo je, očito, u lošem stanju, pa se može pretpostaviti da je doživjelo obnovu. Po svemu sudeći moglo bi se raditi o obnovi samo uzglavnog *nišana*, odnosno (oba) *nišanâ*. Tj., ovdje se moglo raditi o zamjeni jednog ili oba derutna izvorna *nišana* (za koja se ne zna da li su bila izvedena u *muljuci*) novim *nišanima* izrađenim iz *muljike*. Ova obnova mogla se dogoditi

¹⁶ Kao primjer iz najnovijeg vremena može se navesti nadgrobno obilježje nad *mezarom* Ferhad-bega, *vakifa kasabe* Tešanj. Na navedenom obilježju tokom konzervatorskih i restauratorskih radova 1998. g. uklonjeni su starija polomljena pokrovnna ploča i oštećeni uzglavni *nišan* i zamijenjeni novom pločom i novim parom *nišana*. O tome vidj. Mirza Hasan Čeman, “*Odlike obilježja nad mezarom Ferhad-bega, sina Iskenderova – vakifa kasabe Tešanj.*” *Godišnjak* Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. 40(2011), 255-275. Sarajevo.

početkom 19. st., a što bi potvrđivalo i urezivanje 1241. godine (A.H.) na bočnoj stranici *nišana*. Činjenica da pretpostavljeni izvorni uzglavni *nišan* nije morao imati natpis poštovana je i tokom pretpostavljene obnove *nišana*. Pri tome se moglo desiti da je, kao što je već rečeno, izvorni *nišan* mogao biti i epigrafskog karaktera, tj. sadržavati na sebi i natpis (*tarih*). Taj epigrafski *nišan* mogao je u nejasnim prilikama biti uništen ili se nalaziti u izuzetno lošem stanju (derutan) koje nije omogućavalo faktografsku restituciju natpisa, pa je kao takav mogao biti zamijenjen anepigrafskim *nišanom* izvedenim iz *muljike*. Drugim riječima tokom obnove početkom 19. st. natpis je iz određenih razloga mogao biti izostavljen, a urezana je samo godina obnove nadgrobnog obilježja ili samo uzglavnog *nišana*, odnosno (oba) *nišanâ*. U 19. st. mjesno usmeno predanje jasno je vezivalo ovo nadgrobno obilježje i *mezar* pod njim za ličnost Ferhad-begovog *bajraktara*. U takvom stanju nadgrobno obilježje dočekalo je spomenutu posjetu Đoke Mazalića Tešnju.

Moje gore navedeno mišljenje da bi *nišan* “isto tako (bi) mogao biti i znatno mlađi” od 16. st. skladno se uklapa u predzaključak o obnovi nadgrobne konstrukcije, posebno *nišana*, na početku 19. st.

Na temelju podataka koje donosi Ferhad-begova *vakufnama* o Halifi Mula Hasanu kao *muteveliji* Ferhad-begovog *vakufa* moglo bi se, hipotetički, povezati *muteveliju* Halifu Mulaha Hasana s ličnošću Ferhad-begovog *bajraktara* iz mjesnog usmenog predanja Tešnja. Iz navedene relacije slijedi zaključak da se *mezar* i obilježje nad njim, koje mjesno usmeno predanje u Tešnju veže za Ferhad-begovog *bajraktara*, može smatrati *mezarom* i nadgrobnim obilježjem Halife Mula Hasana – prvog *mutevelije* Ferhad-begovog *vakufa*. Ferhad-beg je poznat kao *vakif* u *kasabi* Tešanj.

Đoko Mazalić dao je i likovno-estetsku ocjenu ovog nadgrobnog obilježja. On kaže: “Sa umjetničkog i estetskog gledišta ljepši je spomenik ovoga potonjeg [misli na *bajraktara*] iako je rađen od jeftinijeg materijala (*muljika*).”¹⁷ Možda je Mazalićev sud o likovno – estetskoj vrijednosti ovog nadgrobnog obilježja malo pretjeran u njegovoj pozitivnoj ocjeni naspram nešto slabijoj ocjeni nadgrobnog obilježja nad Ferhad-begovim *mezarom*?! Možda bi se izneseni sud Đoke Mazalića i mogao prihvatiti ako bi se odnosio na polaznu zamisao oblikovanja (zamišljeni proporcijiski odnosi, odnos volumena i prostora i odnos *nišana* i sarkofaga s postamentom) navedenog nadgrobnog obilježja Ferhad-begovog “*bajraktara*.” Međutim, ako se kritički sagleda izvedba navedenog nadgrobnog obilježja tada se može zaključiti da se tokom iste nije poštivalo izvornu zamisao, da su u detaljima izgubljeni zamišljeni proporcijiski odnosi, te da upotrijebljeni materijal i način njegove obrade ne svjedoče o izrazito visokoj društvenoj važnosti ukopane osobe (*rahmetlije*). Naime, kvaliteta upotrijebljenog materijala (*muljika* i lošiji krečnjak /vapnenac/) za izvedbu ovog nadgrobnog obilježja, oblik i veličina istog, kao i odsustvo bilo kakvog natpisa

¹⁷ Đoko Mazalić, Nav. dj., 300.

(*tariha*) mogli bi govoriti da je osoba koja je ovdje ukopana pripadala nešto nižem društvenom sloju onovremenog Tešnja.¹⁸

Na trenutak bih se, bez zloradosti, zapitao da li je Ferhad-begov *mutevelija* (*bajraktar*) zaslužio nešto kvalitetnije nadgrobno obilježje? Međutim, ovo pitanje može se sagledati i s nešto drugačijeg aspekta. Naime, može se pretpostaviti da je sam Ferhad-beg svjesno i planski izabrao za *muteveliju* svoga *vakufa* osobu koja je pripadala nešto nižem društvenom sloju u *kasabi* Tešanj. Ferhad-beg je to mogao učiniti s namjerom da postigne svojevrstu gradaciju u društvenoj hijerarhiji sebe kao *vakifa* i Halife Mula Hasana kao *mutevelije* kako bi budućeg *muteveliju* njegova *vakufa* doveo u položaj više odgovornosti. Činjenica da na uzglavnom *nišanu* nema *tariha* mogla bi poduprijeti i dataciju ovog nadgrobnog obilježja u drugu polovinu 16. st. Pri tome je potrebno naglasiti i pretpostavku da je *nišan* mogao biti, kao što je već rečeno, izveden naknadno tokom neke popravke cijelog nadgrobnog obilježja i zamjene eventualno uništenog *nišana* novim. To se moglo desiti tokom obnove početkom 19. st. kada je na *nišan* (stari ili novi?) uklesana 1241. godina (A.H.). Razlika između petrografskih materijala u kojima su izvedeni *nišan* i ostalih dijelovi konstrukcije nadgrobnog obilježja kao da to sugerira. Vrijeme u kojem je mogla stradati navedena nadgrobna konstrukcija (uključujući i sami *nišan*, odnosno *nišane*) je veoma dugo i isto je bilo bremenito različitim nezgodama. Nije isključeno da je nadgrobna konstrukcija nad ovim *mezarom* mogla stradati tokom napada austrijske vojske na Tešanj pod vodstvom princa Eugena od Savoye 1697. g. Međutim, za stradanje nadgrobnog obilježja “Ferhad-begovog bajrakatara” u 1697. g. nema pouzdanih potvrda. Postoje samo hipotetičke analogije prema događajima iz 1697. g. koji se tiču sudbine Ferhadija *džamije* i nadgrobnog obilježja samog Ferhad-bega.¹⁹ Iste analogije sugeriraju da je nadgrobno obilježje Ferhad-begova *bajraktara* moglo stradati 1697. godine ukoliko je tada već postojalo (bilo izgrađeno). Međutim, princ Eugen od Savoye ne mora biti krivac za sve što se događalo. Loš materijal upotrijebljen na nadgrobnoj konstrukciji, kao i velika starost iste mogli su dovesti nadgrobno obilježje u veoma loše stanje, pa je obnova istog početkom 19. st. bila nužna.

Mazalićeva pohvala likovno-estetskim vrijednostima ovog nadgrobnog obilježja upitna je u kontekstu mojih navedenih kritičkih napomena. Da bih umanjio oštrinu svojih ovdje iznesenih napomena o Mazalićevu sudu naglasit ću i mogućnost da je

¹⁸ Ukoliko natpis nije postojao u izvornoj izvedbi *nišana* mogao bi se na prvi pogled stvoriti navedeni zaključak. Međutim, odsustvo natpisa (*tariha*) na ovom *nišanu* mora se promatrati uvjetno. To znači da su pod *nišanom* bez natpisa mogle biti ukopane i osobe koje su pripadale nešto višem društvenom sloju. Istinja je da je u mladim stoljećima osmanskodobne povijesti na našim prostorima postojala intencija ispisivanja *tariha* na *nišanu*, ali to nije bilo striktno pravilo koje se moralo poštovati.

¹⁹ O stradanju Ferhadija *džamije* u Tešnju i mogućem stradanju nadgrobnog obilježja nad *mezarom* Ferhad-bega 1697. g. vidjeti Mirza Hasan Ćeman, “*Odlike obilježja nad mezarom Ferhad-bega, sina Iskenderova – vakifa kasabe Tešanj*,” 255 i d.

tokom višestoljetnog postojanja ovo nadgrobno obilježje moglo pretrpjeti različita oštećenja i djelovanje atmosferskih padavina koje tokom izmjenjivanja ciklusa zamrzavanja i topljenja u vrijeme zimske sezone negativno utječu na površinu upotrijebljenog petrografskog materijala – *muljike* i drugog upotrijebljenog kamena. U tom smislu riječi loša struktura kamena mogla je biti oštećena mrvljenjem, pucanjem i ispiranjem nekih materijala iz strukture samog kamena. To je na kraju, sljedstveno rečenom, moglo dati današnji nešto grublji izgled ovog nadgrobnog obilježja. Stoga bi Mazalićevo komparativno isticanje nadgrobnog obilježja Ferhad-begovog “*bajraktara*,” koje teži ka njegovoj ocjeni u superlativu, moglo, bar dijelom, biti na mjestu, tj. moglo bi se prihvatiti i biti istinito.²⁰ Pri tome se, naravno, ne smije zanemariti da pojedinac kao promatrač i presuditelj može imati subjektivne sudove o estetskim vrijednostima nekih umjetničkih ostvarenja.

Zaključak

Podatak koji je sačuvalo mjesno usmeno predanje Tešnja, a prema kojem treba biti kritički oprezan, treba se pokušati dovesti u razmatranje i uporedbu s podacima koje donosi Ferhad-begova *vakufnama* iz 1559. g. Tek iz pomne analize i uporedbe istih mogu se donijeti neki zaključci. Ti zaključci prije bi trebali i mogli predstavljati hipotezu nego li čvrsto utemeljen sud. Na temelju svega do sada izloženog može se, oprezno, pretpostaviti mogućnost da je pod nadgrobnim obilježjem smještenim u neposrednoj blizini trijema i lijeve *sofe* Ferhad-begove *džamije* u Tešnju mogao biti ukopan Halifa Mula Hasan, Ferhad-begov osobni *bajraktar* i *mutevelija* njegovog *vakufa*. U prilog takvom opreznom zaključku ide nekoliko podataka i ovdje iznesenih tvrdnji temeljenih na detaljnoj analizi koje u cilju jasnijeg razumijevanja navodim u slijedu: 1. mjesno usmeno predanje grada Tešnja (nekadašnje *kasabe*) navedeni *mezar* veže (pripisuje) uz Ferhad-begovog *bajraktara*, 2. isto predanje zabilježeno je od strane Đoke Mazalića tokom njegove posjete Tešnju, 3. Ferhad-beg je povijesno potvrđena ličnost i *vakif* je *kasabe* Tešanjskog, 4. Ferhad-beg je u *kasabi* Tešanjskog ustrojio svoj *vakuf*, a sadržajne vrijednosti i objekti tog *vakufa* nalazili su se, najvećim dijelom, u samoj *kasabi* Tešanjskog, 5. šesdesete i sedamadesete godine 20. st. donijele su nalaz *medžmue* Abdulkerima, Tešanjskog *kadije* iz XIX stoljeća, u okviru koje se nalazi i prijepis (doduše nepotpun) *vakufname* Ferhad-bega, *vakifa kasabe* Tešanjskog - ista *medžmua* je i objavljena 70-ih godina 20. stoljeća, 6. iz navedene *vakufname* jasno se razaznaje da je Ferhad-beg za *muteveliju* svoga novoustrojenog *vakufa* imenovao osobu poznatu u mjesnom životu i ranom usmenom predanju Tešnja pod imenom Halifa Mula Hasan, 7. tokom narednih (kasnijih)

²⁰ Nadgrobno obilježje Ferhad-begovog “*bajraktara*” (?) zahtijeva hitno izvođenje stručnih konzervatorskih i restauratorskih radova. Tim prije ukoliko se prihvati mogućnost identifikacije osobe koja je ukopana pod istim s ličnošću Halife Mula Hasana kao Ferhad-begovog *bajraktara* i *mutevelije* njegovog *vakufa*, a spomen kojega je do današnjih dana sačuvala Ferhad-begova *vakufnama* iz 1559. g.

stoljeća spomen Halife Mula Hasana izgubio se iz usmenog predanja Tešnja, a sačuvan je samo spomen na Ferhad-begovog “*bajraktara*” koji je (po tome predanju) bio i ukopan u relativnoj blizini *mezara* ovog *vakifa*, 8. u *haremu* Ferhadija *džamije* u Tešnju ne postoji ni jedan drugi *mezar* (osim onaj koji pripada samom Ferhad-begu) koji bi imao naglašenije arhitektonske odlike do li *mezar* s nadgrobnim obilježjem, kojeg mjesno predanje pripisuje Ferhad-begovom *bajraktaru*, 9. to je jedini *mezar* u spomenutom *haremu* koji se, arhitektonski i kiparski, može upoređivati s nadgrobnim obilježjem nad Ferhad-begovim *mezarom*, 10. nadgrobno obilježje *mezara* Ferhad-begovog “*bajraktara*” ima relativno naglašene arhitektonske odlike i odražava značajniji kiparsko-klesarski rad i kao takav predstavlja odraz određenog društvenog i imovinskog statusa osobe koja je pod njim ukopana (*rahmetlije*), 11. podaci kojima je raspolagalo mjesno usmeno predanje u Tešnju, a koji su mogli povezivati *mezar* Ferhad-begovog *bajraktara* s ličnošću *mutevelihje* Ferhad-begovog *vakufa*, tj. s ličnošću u dotičnoj *kasabi* svakako (tada, davno) znanog Halife Mula Hasana, izgubljeni su u proteklim vremenima nesklonim preciznom evidentiranju i čuvanju brojnih činjenica i očuvanju mjesnih predanja, kao i zaštiti muslimanskog kulturnog naslijeđa, 12. mjesno usmeno predanje grada Tešnja koje navedeni *mezar* veže uz Ferhad-begovog *bajraktara* je starije od nalaženja i objave Ferhad-begove *vakufname* tokom 60. i 70.-ih godina 20. st., 13. da je nalaz *vakufname* stariji od zabilježenog mjesnog predanja o *mezaru* Ferhad-Begovog *bajraktara* prethodno zaključivanje da bi pod nadgrobnim obilježjem o kojem je ovdje riječ mogao biti ukopam *mutevelija* Ferhad-begovog *vakufa* (Halifa Mula Hasan) po navedenoj metodologiji bilo bi upitno i smatrano “nategnutim,” 14. obilježje nad *mezarom* kojeg mjesno usmeno predanje Tešnja veže uz Ferhad-begovog *bajraktara* svojim oblikom i stilskim odlikama može pripadati razdoblju druge polovine 16. st. pod uvjetom da nije u značajnijim odlikama izmijenjeno tokom popravke mogućih oštećenja; međutim, isto tako sačuvani *nišan* na nadgrobnom obilježju može se datirati u široki raspon od druge polovine 16. do 19. st., 15. može se pretpostaviti da je Ferhad-beg, kada je ustrojjavao svoj *vakuf* i izdavao *vakufnamu*, vodio računa da za *muteveliju* svoga *vakufa* odredi osobu koja je ugledna u domaćoj sredini, te osobu koja je svojom fizičkom dobi mogla garantirati kakav takav vremenski kontinuitet u vođenju njegovog *vakufa*,²¹ 16. na uzglavnom *nišanu* nadgrobnog obilježja na lijevoj bočnoj strani

²¹ Stoga se može očekivati da je Halifa Mula Hasan mogao (i trebao) biti nešto mlađi od samog *vakifa* - Ferhad-bega, što bi mu omogućavalo da nakon smrti Ferhad - bega valjano vodi njegov *vakuf* određen broj godina bez prekida. Naravno, neumitni tok života koji može donijeti iznenadnu smrt i u mlađoj životnoj dobi ne može se isključiti niti u slučaju Halife Mula Hasana. Na temelju hipoteze o pretpostavljenom odnosu između starosne dobi Ferhad-bega i Halife Mula Hasana moglo bi se pretpostaviti da je Halifa Mula Hasan mogao umrijeti oko 1578-1580. g. što bi kritički podnijelo smještanje (okvirno datiranje) nadgrobnog obilježja nad njegovim *mezarom* u drugu polovinu 16. st. Naravno, Halifa Mula Hasan mogao je poživjeti i znatno duže. O životnoj dobi Ferhad-bega vidjeti pregled mišljenja kod Mirza Hasan Čeman, *Ferhadija džamija u Tešnju*, passim, rukopis, u pripremi za štampu.

uklesana je 1241. godina (A.H.), 17. navedena godina ne bi mogla, kao što je izloženo, predstavljati godinu ukopa umrle osobe, niti godinu podizanja nadgrobne konstrukcije, 18. navedena godina može, kao što je izloženo, predstavljati godinu obnove nadgrobne konstrukcije provedenu na početku 19. st. pri čemu je mogao biti zamijenjen, čak, i uzglavni *nišan* – tom prilikom na *nišanu* je mogla biti uklesana godina moguće obnove: 1241. (A.H.), 19. u godinama neposredno pred Drugi svjetski rat, tokom ili poslije njega, Tešanj je posjetio Đoko Mazalić koji je tu proveo određena istraživanja i sačinio određenu dokumentaciju; u svom radu (članku) posvećenom Tešnju Đoko Mazalić spominje ovo nadgrobno obilježje, govori o sačuvanom i ovdje spomenutom mjesnom usmenom predanju, navodi da su nad sarkofagom u njegovo vrijeme postojala oba *nišana*, te ističe završetak sarkofaga prema gore “*s lijepo izrezanim kordonom po vrhu*” što potvrđuje postojanje profilirane pokrovne kamene ploče sarkofaga nadgrobnog obilježja, 20. - tom prilikom Mazalić nije dao nikakvu naznaku o postojanju urezanog datuma -1241. godine (A.H.) na *nišanu*!? 21. nadgrobno obilježje obnovljeno je tokom 60-ih i 70-ih godina 20. st. prilikom koje obnove je gornja ploča sarkofaga zamijenjena armiranom betonskom pločom, 22. između Mazalićeve posjete Tešnju i 60-ih i 70-ih godina 20. st. nestao je uznožni *nišan* s nadgrobnog obilježja, 23. na temelju svega iznesenog može se zaključiti da ne postoje prepreke da se *mezar* u *haremu* Ferhadija *džamije* u Tešnju, o kojem je ovdje riječ, datira u starija razdoblja, po svemu sudeći u drugu polovinu 16. st.; međutim, po obliku (forma) i načinu izvedbe sačuvanog *nišana* ne može se isključiti da je isti mogao nastati i u mlađim razdobljima, čak početkom 19. st., 24. također, na temelju svega iznesenog može se zaključiti da ne postoje prepreke da se *mezar* u *haremu* Ferhadija *džamije* u Tešnju, o kojem je ovdje riječ, hipotetički dovede u vezu s Ferhad-Begovim *bajraktarom* i *mutevelijom* njegovog *vakufa*, 25. dakle, na temelju provedene analize i uporedbe podataka moglo bi se provesti hipotetičko atribuiranje po kojem bi se *mezar* (s anepigrafskim nadgrobnim obilježjem) u *haremu* Ferhadija *džamije* u Tešnju mogao, uvjetno, smatrati *mezarom* Halife Mula Hasana, *mutevelije* Ferhad-Begovog *vakufa* – pri tome pojava urezane godine 1241. (A.H.) na *nišanu* ne dovodi u pitanje, kao što je već rečeno, mogućnost navedenog hipotetičkog atribuiranja, 26. provedeno atribuiranje i hipoteza koja iz istog proizilazi mogu se prihvatiti samo uvjetno, tj. predstavljaju samo okvir za daljnja istraživanja, 27. pitanje povezivanja, odnosno identifikacije ličnosti Ferhad-Begovog *bajraktara* (zajedno s njegovim *mezarom*) s ličnošću Halife Mula Hasana, *mutevelije* Ferhad-Begovog *vakufa* zahtijeva provođenje daljnjih raznorodnih istraživanja.

U Ferhad-begovoj *vakufnami* nalazi se zanimljiva pojava konstrukcije u oslovljavanju: “*uzor(a) plemenite gospode Mula Mustafa.*” Ista isključuje značenje i provođenje česti(ce) *mula* s rječju gospodin (što bi predstavljalo čin reduplikacije u oslovljavanju), već istom značenju više pridaje karakter titulacije učenog vjerskog službenika. Pretpostavljam da je isti slučaj kod pojave česti(ce) *mula* u potpunoj

titulaciji Halife Mula Hasana. Pojava česti(ce) *mula* u oslovljavanju određenih osoba u Tešnju u vrijeme pisanja Ferhad-begove *vakufname* temelj je za zaključivanje o postojanju učenih vjerskih službenika u *kasabi* Tešanj. Za osobu koja će se brinuti o *hitabetu*, *imametu* i *mujezinluku* u Ferhad-begovoj *džamiji* i kao *mutevelija* o njegovom *vakufu* u Tešnju Ferhad-beg nije mogao izabrati osobe koje ne raspolažu potrebnim znanjima iz islamskog nauka i pravnih regulacija koje se tiču ustroja i funkcioniranja institucije *vakufa*. To, neizravno, svjedoči i o društvenoj i intelektualnoj strukturi *kasabe* Tešanj sredinom 16. st.

U strukturi imena Halife Mula Hasana. zanimljiva je pojava česti(ce) *Halifa* značenje koje se u ovom slučaju ne može pouzdano protumačiti. Kako je osnovno značenje riječi *halifa* namjesnik ili zastupnik to se u ovom slučaju ne može isto aplicirati uz ime Mula Hasana. Kako iz osnovnog značenja navedene riječi proizilazi (proističe) i njeno drugo značenje: *pravovjernost* to se značenje riječi /čest(ice)/ *Halifa* uz ime Mula Hasana može shvatiti (tumačiti) kao pravovjeran (pravovjerni). Odnosno, u krajnjoj interpretaciji ta riječ mogla bi imati i značenje pobožan. Kao da su pravovjernost i pobožnost Mula Hasana bile dvije glavne crte njegovog karaktera. Stoga bi pravovjernost, bolje rečeno pobožnost, mogla biti jedan od odlika ličnosti, koja je (Halifu) Mula Hasana izdvajala i izdvojila između više kandidata za dužnost *mutevelije* Ferhad-begovog *vakufa*.

Ovdje bih želio postaviti dva pitanja koja sugeriraju određene ovdje iznesene hipoteze. Odgovori na ista pitanja mogla bi biti predmet daljnjih istraživanja. Da li su kojim slučajem “*uzor(a) plemenite gospode Mula Mustafa*” i Halifa Mula Hasana, u čiju se *uzoritost* i *gospodstvo* nikako ne može i ne smije sumnjati, bili u (međusobnoj) rodbinskoj vezi? Drugo pitanje glasi: da li su kojim slučajem “*uzor(a) plemenite gospode Mula Mustafa*” i Halifa Mula Hasana mogli biti u rodbinskoj vezi s Ferhad-begom?

Mirza Hasan Ćeman

About a Grave in Ferhad-bey's mosque in Tešanj

Summary

The author discusses the possible attribution of a tombstone in the graveyard of the Ferhadija mosque in Tešanj to Ferhad-bey's flag bearer. The local oral tradition of Tešanj connects one tombstone to this person. Also, the author analyzes the possibility of identifying and equating of Ferhad-bey's flag bearer with Caliph Mulla Hasan who is confirmed as a mutawallī of Ferhad-bey's waqf in a charter from the 16th century.